

yasaklanması şehirlerdeki müzikli eğlencelerde bir boşluk meydana getirmiştir. Bu arada orta oyununun doğması ve yaygınlık kazanması çengillerin korunmasına yol açmış, ancak XIX. yüzyılın ikinci yarısında orta oyunu giderek Avrupalı vodvile benzemiş ve sonunda kanto denilen üslupsuz ve hafif tarzın yaygınlaşmasına yol açmıştır. Aynı zamanda şehir civarında yaşayan çingeneler, doğan boşluğu çiftetelli ve karşılama danslarıyla doldurmuşlardır.

XIX. yüzyılın sonlarında İstanbul'da Avrupa görünümüne yeni tip gazinolarda icra edilen, klasik fasıldan tamamen farklı yeni bir fasıl anlayışı gözlenmektedir. Bu fasıllarda peşrevi beste ve semâiler yerine ağır aksak veya ağır aksak semâi usullerinde bir veya iki şarkı takip eder; fasılın geri kalan kısmını ise aralarda vokal veya enstrümantal taksimlerle bölünen, giderek artan ritimli ve tempolu şarkılar oluştururdu. Zamanla klasik fasıla ilişkin azalması sonucu bu yeni fasıl klasik tarz olarak algılanmaya başlanmıştır.

Düzenli programlarına 1927 yılında başlayan İstanbul Radyosu bünyesinde yapılan müzik yayınlarının da son devrin Türk müzikisi hayatında önemli bir yeri vardır. Radyo, bünyesindeki çeşitli fasıl toplulukları ve seçkin icracılarıyla sanat ve halk müzikisi ihtiyacına cevap vermiş, bu arada birçok sanatçının yetişmesinde büyük etken olmuştur. Öte yandan İstanbullular'ın seviyeli Türk müziği icraları dinlediği, Münir Nurettin Selçuk yönetimindeki Şan Sineması konserleri müzik severlerin uzun yıllar hafızalarından çıkmayacak sanat olaylarındandı. 1975 yılında kurulan Kültür Bakanlığı Devlet Klasik Türk Müzikisi Korosu da faaliyetlerini sürdürmektedir. Ayrıca kovanlarla başlayıp taş plak, küçük ve büyük devirli plak, kaset ve CD'lerle devam eden sesli müzik yayıncılığının Türkiye'deki merkezinin de İstanbul olduğunu belirtmek gerekir.

Son devirde bazı azınlık müzisyenlerinin icra ve beste konusunda önemli isimler arasında yer aldığı görülmektedir. Bunların içinde Tanbûrî İsâk'ın öğrencisi Oskiyam ile Hamâmîzâde İsmâil ve Delâîlzâde İsmâil Efendi'nin öğrencisi Nikogos Ağa (Taşçıyan), İzmirli Santo Çikar, İsâk el-Gazî, İstanbullu Moşe Kordoba ve Haham Nesim Sivilya özellikle kaydedilmiştir.

BİBLİYOGRAFYA :

(Türk müzikisi ve tarihiyle ilgili hemen bütün eserlerde İstanbul dolaylı olarak söz konusu edilmektedir. Bu sebeple aşağıdaki bibliyograf-

İstanbul
Belediye
Konservatuarı
Türk Müzikisi
İcra Heyeti'nin
Münir
Nurettin
Selçuk
yönetimindeki
konserinden
bir görünüş

yada sadece konuyla doğrudan ilgili eserlere yer verilmiştir).

Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, I, 621; Mahmut Ragıp [Kösemihal], *Türkiye-Avrupa Musiki Münasebetleri*, İstanbul 1939 (İstanbul 1926), s. 15-18; Refik Ahmed Sevengil, *İstanbul Nasıl Eğleniyordu*, İstanbul 1990 (İstanbul 1927), s. 45-47, 58-60; Sadeddin Nüzhet Ergun, *Türk Musikisi Antolojisi*, İstanbul 1942-43, I, 11-13; II, 399-407; Haydar Sanal, *Mehter Musikisi*, İstanbul 1964, tür.yer.; Ali Rıza Bey, *Bir Zamanlar İstanbul* (nşr. Niyazi Ahmet Banoğlu), İstanbul, ts. (Tercüman 1001 Temel Eser), s. 269-309; W. Feldman, *Music of the Ottoman Court*, Berlin 1996, s. 93-102; Sadi Yaver Ataman, *Türk İstanbul*, İstanbul 1997, s. 51-105, 269; Cinuçen Tanrıkorur, "Osmanlı Musikisi", *Osmanlı Medeniyeti Tarihi* (nşr. Ekmeleddin İhsanoğlu), İstanbul 1999, II, 493-514; Bülent Aksoy, "Orta Doğu Klasik Musikisinin Bir Merkezi: İstanbul", *Osmanlı*, Ankara 1999, X, 801-807; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Osmanlılar Zamanında Saraylarda Musikî Hayatı", *TTK Belleten*, XLI/161 (1977), s. 79-114; İsmail Hakkı Özkan, "Fasıl", *DİA*, XII, 207-209; "Eğlence Hayatı", *DBİst.A*, III, 141-143; Haşmet Altınöçek, "Mehterhâne", a.e., V, 371-372; Alâeddin Yavaşca, "Saray Dışında Musikî Hayatı", a.e., V, 527-529.

WALTER FELDMAN - NURİ ÖZCAN

III. KÜLTÜR ve EDEBİYAT

İstanbul Kütüphaneleri. 1453'te İstanbul'un fethiyle birlikte Osmanlı Devleti bir cihan devletine dönüşmeye başlamıştır. Fâtihten Sultan Mehmed, bu devletin idarî merkezi yaptığı İstanbul'u aynı zamanda bir kültür merkezi haline getirmek istediğinden fetihten kısa bir süre sonra şehri yeniden inşa faaliyetine girişmişti. Türkçe kaleme alınan o döneme ait bir vakıfnâmeye bu imar faaliyetinin "büyük cihad" olarak adlandırılması şehre verilen önemi göstermektedir. İstanbul'da ilk kültür müesseselerinin temeli de bu dönemde atılmıştır. Önce Pantokrator Manastırı'nın üst katındaki papaz odalarında bir medrese kurulmuş (Zeyrek Medresesi) ve müderrisliğine 50 akçe yevmiye ile Molla Zeyrek getirilmiştir. Ardından

Ayasofya'da öğretime başlanmış ve Semâniye medreseleri kuruluncaya kadar şehirde öğretim kiliselerden çevrilen cami ve medreselerde sürdürülmüştür. Fetih'ten sonra ilk yapılan binalardan biri olan Beyazıt'taki Eski Saray aynı zamanda şehirdeki ilk kütüphaneyi de barındırıyordu. Nitekim Fâtihten Sultan Mehmed'in daha önce Manisa'dan Edirne sarayına götürdüğü kitapların Eski Saray'ın tamamlanmasıyla birlikte buraya nakledildiği bilinmektedir.

Araştırmacılar, İstanbul'da kurulan ilk vakıf kütüphanesi konusunda değişik görüşlere sahiptir. Süheyl Ünver bunun Mahmud Paşa Medresesi'nde kurulduğunu ileri sürerken Selim Nüzhet Gerçek, Eyüp Külliyesi'ndeki kütüphanenin (863/1459) daha eski olduğu görüşünü savunur. Mahmud Paşa Külliyesi'nin yapım tarihi göz önüne alınırsa Süheyl Ünver'in fikrini kabul etmeye imkân olmadığı görülür. Selim Nüzhet Gerçek'in görüşünü ispat için ileri sürdüğü delil ise çok zayıftır. Fakat başka bir vakıf kaydı dolayısıyla Eyüp Külliyesi'ndeki kütüphanenin Mahmud Paşa Medresesi Kütüphanesi'nden daha evvel kurulmuş olduğu anlaşılmaktadır. Bu külliyeyle ait 990 (1582) tarihinde istinsah edilmiş Arapça vakfiyede önce medreseye konulan kitapları muhafaza edecek bir kişinin tayin edildiği, ardından hâfız-ı kütübe günlük bir dirhem ücret verileceği ifade edilmektedir (Şer'iyye Sicilleri Arşivi, Evkâf-ı Hümayun Müfettişliği, nr. 46, s. 83, 84). Süheyl Ünver, bu vakfiyenin külliyenin kuruluşundan bir asır sonrasına ait olduğunu söyleyip delil olarak kullanılamayacağını ileri sürerse de külliyenin tesisinden otuz yıl sonra hazırlanan 893-895 (1488-1490) yıllarına ait Eyüp Vakfı muhasebe bilançosunda, Fakih adlı bir kişinin camide hâfız-ı kütüb olup günlük 1 akçe ücret aldığı bildirildiği dikkate alındığında bu itirazın geçersiz olduğu görülür.

Eyüp vakfiyesinde kütüphanenin işle-yişiyle ilgili şartlar bulunmadığı gibi kü-tüphaneye konulan kitapların adları ve sayısı da verilmemiş koleksiyonun hacmi ve niteliği bilinmemektedir. An-cak Hz. Hâlid bölümü 178 numarada kayıtlı *Kimyâ-yı Saâdet* adlı kitabın başındaki Arapça bir nota göre devrin vezîrîazamı Mehmed Paşa bu eseri 884 yılı Zilhiccesi ortalarında (Şubat 1480 son-ları) Eyüp Medresesi'nde bulunan kütüp-haneye vakfetmiştir. Mehmed Paşa vak-fettiği bu eserle ilgili olarak kitapla-rın değiştirilmemesi, başka bir yere gö-türülmemesi, bir kimsede üç aydan fazla kalmaması ve aynı kişiye ikinci defa ödünç verilmemesi gibi şartlar koymuş-tur. Eyüp Kütüphanesi sonraları yapılan vakıflarla daha da zenginleşmiştir. 1071 (1661) yılına ait bir kayıttan kütüphanen-in bu tarihte faaliyette olduğu anlaşıl-maktadır (BA, MAD, nr. 4792, s. 31).

Eyüp Külliyesi'ndeki kütüphane Mah-mud Paşa Medresesi Kütüphanesi'nden daha eski olmakla beraber fetihten son-ra İstanbul'da kurulan ilk kütüphane de-ğildir. Zira Vakıflar Genel Müdürlüğü Ar-şivi'nde bulunan bir vakfiye 858 (1454) yılında, Visâli adıyla tanınan Şeyh Muham-med b. Şeyh Hasan Geylânî'nin İstanbul'da sur dibindeki (At İskeleyi) zâviyesinde küçük bir koleksiyona sahip bir kütüp-hane kurduğunu bildirmektedir (VGMA, nr. 625, s. 141). Fakat tasavvufa dair yirmi ci-varında eserden meydana gelen ve muh-temelen tekke mensuplarının istifadesi-ne sunulan bu koleksiyonun korunması ve bakımı için bir hâfız-ı kütüb tayin edil-memiştir.

Fetihden sonra bir bölümü medrese ha-line getirilen Ayasofya'da da Fâtih Sultan Mehmed tarafından bir kütüphane tesis edildiği konusunda araştırmacılar görüş birliği içindedir. Ancak burada, Semâniye medreseleri kuruluncaya kadar, yani ge-çici bir süre eğitim yapıldığından muhtemelen kütüphaneye çok az sayıda ders kitabından oluşan bir koleksiyon konul-muştur. Zeyrek Medresesi Kütüphanesi de aynı türde bir kütüphane olup elde bu medreseye vakfedildiği bilinen birkaç kitap vardır. Bunlardan biri Fâtih, diğeri Mahbûb Çelebi, ikisi de adları belirtilme-yen kimseler tarafından vakfedilmiştir. Üzerlerindeki kayıtlardan daha sonra bu dört kitabın da Fâtih Külliyesi Kütüp-hanesi'ne nakledildiği anlaşılmaktadır.

Semâniye medreseleri açıldığında Zey-rek'teki öğretim faaliyetinden vazgeçil-miş ve medrese camiye çevrilmiştir. Öyle

anlaşıyor ki geçici bir öğrenim yeri olarak kullanılan Zeyrek Medresesi'ne müderris ve öğrencilerin ihtiyaçlarını karşılamak üzere bazı kitaplar verilmişse de Ayasof-ya'da olduğu gibi bir vakıf kütüphanesi kurma teşebbüsünde bulunulmamıştır. Eğer Zeyrek'te Fâtih tarafından bir kü-tüphane tesis edilmiş olsaydı o devrin öl-çülerine göre medresede 100-200 kitap-lık bir koleksiyonun bulunması gerekirdi. Böyle bir koleksiyondan sadece bir iki ese-rin kalması ve kütüphaneyle ilgili hiçbir kayıt bulunmaması Zeyrek Medresesi'n-de bir kütüphane kurulmadığı kanaatini kuvvetlendirmektedir.

Ayasofya ve Zeyrek örnekleri, Fâtih'in İstanbul'u fethinden hemen sonra şehir-de büyük bir külliye kurmayı planladığını ve bu külliyenin tesisine kadar da öğretim işini geçici bazı tedbirlerle halletmeye ça-lıştığını düşündürmektedir. Fâtih Sultan Mehmed'in İstanbul'da yaptırmak iste-diği külliye, inşasına başladıktan ancak sekiz yıl sonra 875 Recebinde (Aralık 1470) tamamlanabildi (Semâniye). Külli-yede cami, medreseler ve imaretin yanın-da önce dört medresede birer kütüp-hane kurulmuş, ardından bu kütüphaneler birleştirilerek caminin içine taşınmıştır.

Devrin sadrazamı Mahmud Paşa, Fâ-tih'in emrine uyarak İstanbul'da bir kül-liye tesis ettiği gibi devletin diğer şehir-lerinde de bazı hayır eserleri meydana ge-tirmiş, İstanbul ve Hasköy'deki medrese-lerinde de birer kütüphane kurmuştur. 878 (1473-74) tarihli vakfiyesinin *İstan-bul Vakıfları Tahrir Defteri*'ne kayde-dilen özetinde, İstanbul'daki medreseye verilen 195 kitapla Hasköy'deki medrese-ye konulan sekiz kitap adları verilmeden sadece her konudaki kitap adedi belirti-lerek zikredilmiştir. Vakfiyeye göre İstan-bul Medresesi'ne günlük 5 akçe ücretle hâfız-ı kütüb tayin edilmiştir (s. 43). Fâtih devri meşâyihinden Şeyh Vefâ diye tanı-nan Muslihuddin Mustafa için inşa edi-len külliye de bir kütüphane bulundu-ğu ve günlük 1 akçe ücretle hâfız-ı kütüb görevlendirildiği *İstanbul Vakıfları Tah-rir Defteri*'ndeki Receb 919 tarihli (Eylül 1513) bir vakıf kaydı dolayısıyla bilinmek-tedir (s. 159).

II. Bayezid, Topkapı Sarayı'nda Fâtih'in kurduğu kütüphaneyi kendisine hediye edilen ve adına yazılan kitaplarla daha da zenginleştirmiş, özel kitaplığında bulu-nan eserlerin baş ve son sayfalarını mü-hürlemiş ve bazılarının üzerine de temel-lük kaydı koymuştur. Saraydaki bu kü-tüphanenin hâfız-ı kütüb-i hâssa adıyla

bir görevlisinin bulunduğu bilinmektedir (Barkan, *İFM*, XV [1954], s. 308). II. Baye-zid, kendisinin yaptırdığı Galatasaray Mektebi'nde de talebelerin yararlanma-sı için bir kütüphane kurmuş olmalıdır.

Yapımına 906 (1500-1501) yılında baş-lanan ve 911 Rebûlâhîrinde (Eylül 1505) bitirilen İstanbul'daki Beyazıt Külliyesi'n-de kuruluş tarihinde bir kütüphanenin varlığından söz etmeyi sağlayacak bir belge mevcut değildir. Bu külliye de bir kütüphane bulunduğunu gösteren eldeki en eski tarihli kayıtlar XVI. yüzyılın sonla-rına aittir. Külliye'nin 991 (1583) ve 1006 (1597-98) yıllarında tutulan vakıf muha-sebe defterlerinde cami ve medrese hâ-fız-ı kütübüne günlük 3 akçe ücret tah-sis edildiği belirtilmektedir (BA, MAD, nr. 5103, s. 273; nr. 5761, s. 61, 98).

II. Bayezid'in kurulmasına ön ayak oldu-ğu kütüphaneler dışında, devrin bir kısım devlet adamları ile âlimlerinin ve meşâ-yihinin de İstanbul'da yaptırdıkları hayır kurumlarında kütüphaneler tesis ettik-leri görülmektedir. *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri*'ndeki bazı vakfiye sûret-lerinden İstanbul'da bu devirde kurulmuş dört kütüphane tesbit edilmektedir. Alâ-iyeli Muhyiddin diye meşhur olan Mevlâ-nâ Muhyiddin'in 907 (1501-1502) tarihin-de yetmiş bir adet kitap vakfettiği ve da-ha sonra bunların Fâtih Külliyesi'ndeki kü-tüphaneye nakledildiği görülmektedir (*İs-tanbul Vakıfları Tahrir Defteri*, s. 338). Atik Ali Paşa'nın Çemberlitaş'taki medrese-sinde tesis ettiği kütüphanenin de 119 kitaptan meydana gelen bir koleksiyona sahip olduğu ve kütüphane hâfız-ı kütübüne günlük 3 akçe ücret tayin edildiği öğrenilmektedir (a.g.e., s. 69). Devrin şeyhülislâmlarından Efdalzâde Ahmed Çelebi, Fâtih Camii yakınında kurduğu medresesine koyduğu iki adet kitabın ko-runması için günlük 1 akçe ücretle bir hâ-fız-ı kütüb tayin etmiştir (a.g.e., s. 199). Taşköprizâde'nin bir kaydından, Ahî Yû-suf b. Cüneyd et-Tokadî'nin İstanbul'da-ki evinin yanında yaptırdığı mescide âlim-lerin istifade etmesi için çok sayıda kitap bağışladığı anlaşılmaktadır (*eş-Şekâ'ik*, s. 167; *Tâcû't-Tevârîh*, II, 546).

Aynı padişah döneminde, ilim ve kül-tür hayatındaki gelişmelerin bir sonucu olarak daha önceki devirlerde de görülen ve vakıf kütüphaneleri için bir kaynak teş-kil eden bazı özel kütüphaneler ortaya çıkmıştır. Sinan Paşa'nın zengin bir kü-tüphaneye sahip olduğu (TSMA, nr. E 6345, 8101) ve Müeyyedzâde'nin o gün için büyük bir rakam olan 7000 ciltlik bir

kütüphanesinin bulunduğu kaydedilmektedir (Taşköprizâde, s. 179; Uzunçarşılı, s. 232; *Tâcü't-tevârih*, II, 556). Bu rakam biraz mübalağalı gibi görünse de Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi'nde (nr. D 929/1-2) kayıtlı bir defter incelendiğinde Müeyyazâde'nin devri için gerçekten çok zengin sayılabilecek bir kitap koleksiyonu olduğu anlaşılır.

II. Bayezid döneminde Fâtih vakıfları yeni ilâvelerle zenginleştirildiği gibi yeni bir vakfiyesi de hazırlanmıştır (*Fâtih İmareti Vakfiyesi*, s. 24-29). Fâtih'in külliyesinde kurduğu kütüphanesinin bu devirde bir sayıma tâbi tutulduğu, burada bulunan birçok eserin üzerindeki Muhammed b. Ali Fenârî'ye ait sayım kayıtlarından öğrenilmektedir. Bu kütüphaneye ait, Kanûnî Sultan Süleyman devrinde hazırlanmış bir katalogun önsözünde belirtildiğine göre Muhammed b. Ali Fenârî tarafından külliye de bulunan kitapların bir de katalogu yapılmıştır (TSMA, nr. D 9559).

Saltanat devresinin oldukça kısa sürmesi ve hemen hemen bütün zamanının askerî faaliyetlerle geçmesi, Yavuz Sultan Selim'in bu alanda adını duyuracak kurumları yaptırmaya fırsat vermemişse de gerek yeni fethedilen Suriye ve Mısır gibi ülkelerden gelen (*Türkiye Maarif Tarihi*, I, 210), gerekse sahiplerinin ölümüyle dağılan özel kütüphanelerden temin edilen kitaplarla (TSMA, nr. D 9101, D 9291) sarayda büyük bir koleksiyon oluşturulmuş, böylece daha sonraki devirlerde Osmanlı padişahları tarafından İstanbul'da kurulacak olan birçok vakıf kütüphanesinin temeli atılmıştır. Onun devrinde kurulduğu tesbit edilen üç kütüphaneden biri, devrin âlimlerinden Mevlânâ Bâli tarafından İstanbul'da Şeyh Süleyman mahallesinde inşa ettirdiği mesciddedir (*İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri*, s. 243). Mevlânâ Bâli, 925 (1519) yılında düzenlediği vakfiyesiyle mescidinin etrafındaki odaları "âlimler ve sâlihler" in ikametine tahsis etmiş, 620 kitaptan meydana gelen koleksiyonunun muhafazasını işini de mescidin imamına bırakmış ve bu kitapların faydalanmak isteyen kimselerden esirgenmemesini şart koşmuştur.

Kanûnî Sultan Süleyman'ın saltanatının ilk yıllarında, I. Selim devrinde olduğu gibi kütüphanelerin gelişmesinde bir durgunluk dikkati çekmektedir. Bu husus belki de I. Selim'in birkaç yıla sığdırdığı iki büyük seferin sosyal bünyede doğurduğu sıkıntılarının bir sonucudur. Kanûnî Sultan Süleyman'ın tahta çıkışının

ilk yıllarında Edirne'de açılan birkaç kütüphane dışında önemli bir kütüphanelik faaliyeti yoktur. Buna karşılık XVI. yüzyılın ikinci ve üçüncü çeyreğinde İstanbul'da yaptırılan medreselerin çoğunda artık kütüphanenin medreseyi tamamlayıcı bir unsur olarak düşünüldüğü görülmektedir. Bu dönemde Hayreddin Paşa, Kasım Paşa, Rüstem Paşa, İbrâhim Paşa, Mihrimah Sultan, Sekban Kara Ali, Şehzade Mehmed, Semiz Ali Paşa medreselerinde birer kütüphane bulunmaktaydı. Aynı dönemde Tercüman Yûnus'un İstanbul'da Draman'da (BA, Kepeci Ruus, nr. 217, s. 161), Ferruh Kethüdâ'nın Balat'ta (VGMA, nr. 570, s. 60), Cihan Bey'in Ayasofya yakınında (Şer'iyye Sicilleri Arşivi, Evkâf-ı Hümâyûn muhasibliği, nr. 7, vr. 23^b), Çadırcı Hayreddin'in Mercan'da Bezâz-ı Cedîd Camii'nde (BA, İbnülemin-Evkâf, nr. 97) ve Mevlânâ Alâeddin b. Hacı Sinan'ın Haseki'de (*İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri*, s. 31) birer özel kütüphane tesis ettikleri ve bunların son ikisinde birer hâfız-ı kütüb bulunduğu bilinmektedir. Kadı Alâeddin b. Abdurrahman'ın Balat'ta kurduğu kütüphaneye ile (Şer'iyye Sicilleri Arşivi, Balat Mahkemesi, 2, s. 5^a) Şeyh İshak b. Abdürrezzâk'ın tıp, matematik ve astronomiye dair eserlerin de bulunduğu bir kütüphane vakfetmesi (*İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri*, s. 439-440) yine bu döneme rastlar.

Kütüphanelerin bu şekilde mahallelere kadar yayılmasına ve Kanûnî Sultan Süleyman'ın daha önce Şehzade Mehmed ve Mihrimah Sultan için yaptırdığı medreselerde birer kütüphaneye yer vermesine rağmen devrin en büyük ilim müessesesi olan Süleymaniye Külliyesi'nde kuruluş yıllarında bir kütüphane bulunmadığı görülmektedir. Ancak muhtemelen Receb 964 (Mayıs 1557) tarihinde hazırlanan Süleymaniye vakfiyesine göre külliye de daha sonra bir kütüphane kurulması planlanmıştı (*Süleymaniye Vakfiyesi*, s. 151-152). Süleymaniye Külliyesi'nde kütüphanenin ne zaman kurulduğu ve ilk görevlilerinin hangi tarihte tayin edildiği bilinmemektedir. Müjgân Cunbur'un, külliye kütüphanesi kısa bir süre sonra kitap tedarik edilmeye başlandığına dair delil olarak gösterdiği Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde 135 dolap 1390 numaralı vakfiye sonundaki liste vakfiyenin tanziminden sonra ilâve edilmiş olmalıdır. Bu vakfiyenin metninde, medreseye kitap sağlandığında hâfız-ı kütüb ve kâtib-i kütüb tayin edilmesi istendiğine göre vakfiyenin düzenlendiği tarihte medresede kurulmuş bir kütüphane mevcut değildir. Muh-

temelen caminin ibadete açılmasından birkaç yıl sonra buraya saray kütüphanesinden bazı eserler gönderilmeye başlanmış ve Süleymaniye Kütüphanesi'nin temeli bu tarihlerde atılmıştır. Atâî, Şah Ali'nin kırk yıl sabah namazını Ayasofya Camii'nin ilk safında kıldığını belirtmekte ve bütün kitaplarını da talebe için vakfettiğini söylemekteyse de kitapların konulduğu yerin Ayasofya Camii olup olmadığını bildirmemektedir (*Zeyl-i Şekâik*, I, 72).

Bu devirde kütüphane kurma çalışmalarını yanında daha önce kurulan kütüphaneleri yeniden düzenleme ve kontrol etmeye de önem verildiği görülmektedir. Fâtih Kütüphanesi'ne ait günümüze ulaşan eski kataloglardan biri bu dönemde hazırlanmıştır (TSMA, nr. D 9559). Semâniye müderrislerinden Muhammed b. Hızır b. el-Hâc Hasan, hazırladığı katalogun önsözünde belirttiğine göre padişahın emriyle Fâtih Kütüphanesi'ne gitmiş, burada kitapları bölümlerine, hatta başlıklarına varıncaya kadar inceleyerek elden geçirmiş, mümkün olduğu nisbette kitap ve müellif isimlerini tesbit edip gerekli gördüğü tashihleri yapmıştır. Bu katalogdan anlaşıldığına göre Fâtih Sultan Mehmed'in camisinde kurduğu kütüphaneye ölümden sonra devrin ulemâsından bazıları da kitaplarını bağışlamışlardır. Hatta benzer davranışlar sonraları da devam etmiştir. Nitekim Balat Mahkemesi sicillerinde bulunan bir kayda göre Kanûnî Sultan Süleyman devri müderrislerinden Kâsım b. Hâbil altmış beş adet kitabını bu kütüphaneye vakfetmiş ve kitapların isteyenlere rehin karşılığı ödünç olarak verilebileceğini vakfiyesinde belirtmiştir (Şer'iyye Sicilleri Arşivi, Balat Mahkemesi, 2, s. 81^b-82^a).

II. Selim'in kızı ve Sokullu Mehmed Paşa'nın hanımı İsmihan Sultan, Eyüp'te yaptırdığı medrese için Receb 976 (Aralık 1568) tarihinde düzenlettirdiği vakfiyesinde müderris, muîd ve dânişmendlerin istifade etmeleri için vakfettiği kitapların medrese yakınında bulunan türbesindeki dolaba konulduğunu belirtmiştir (VGMA, nr. 572, s. 141). İsmihan Sultan Kütüphanesi'nin katalogu, bu asırda dikkatle hazırlanmış ve kütüphanede bulunan kitapların özelliklerini ayrıntılarına inerek veren değerli kataloglardan biridir.

Sadrazam Sokullu Mehmed Paşa'nın, İstanbul'daki medrese ve hankahı ile Bergos'taki medresesinde birer kütüphane kurduğu 981-982 (1574-1575) yıllarında düzenlettiği iki vakfiyesinden öğrenil-

mektedir (VGMA, nr. 572, s. 27-63; VGMA, Kasa, nr. 103). Hanımı İsmihan Sultan'ın vakfiyesinde olduğu gibi Sokullu'nun vakfiyesinde de her üç müesseseye vakfedilen kitapların büyük bir itina ile hazırlanmış katalogu mevcuttur (VGMA, Kasa, nr. 103, s. 1-80). Sokullu, vakfiyesinde özellikle kitapların değiştirilmesinin önüne geçilebilmesi için alınacak tedbirler üzerinde durmuş ve eskiyen ya da kaybolan kitapların yerine aynı eserin bir başka nüshasının satın alınıp vakfedilmesini şart koşmuştur.

II. Selim'in başkadını ve III. Murad'ın annesi Nurbânû Sultan'ın Üsküdar Toptaş'ında yaptırdığı külliye, medrese ve dârülhadis talebelerinin ihtiyaçlarını karşılamak üzere bir kütüphaneye kurulduğu külliye ile ilgili muhasebe kayıtlarından anlaşılmaktadır (BA, MAD, nr. 5455, s. 91; nr. 6483). Bu kayıtlara göre camide günlük 3 akçe ücret alan bir hâfız-ı kütüb görülmüştür.

Yemen fâtihisi olarak şöhret bulan Koca Sinan Paşa servetinin bir bölümünü vakıf ve hayır işlerinde kullanmıştır. Başbakanlık Arşivi'nde bulunan (Süleymaniye Bölümü) 994 (1586) tarihli bir vakfiyeye göre paşa, İstanbul'daki İshak Paşa mahallesindeki medresesiyle Kulaksız'daki zâviyesinin şeyhine bir miktar kitap vakfetmiş, medresenin şeyhülkurrâsını günlük 1 akçe ücretle hâfız-ı kütüb tayin etmiştir. Paşanın İstanbul'da Yeniçeriler caddesindeki türbesinde de bir kütüphane bulunmakta ve kütüphanenin hâfız-ı kütübü günlük 8 akçe ücret almaktaydı (BA, Ruus 25, s. 161). Sinan Paşa'nın özel kütüphanesindeki kitapları da ölümünden sonra muhtemelen bu kütüphaneye konulmuştur.

Çeşitli vakıf kayıtlarından, XVI. yüzyılın sonunda İstanbul'da kurulan medreselerden Şeyhülislâm Zekeriyâ Efendi, Dârüssaâde Ağası Gazanfer Ağa, Vezir Hadım Hâfız Ahmed Paşa medreselerinde birer kütüphane bulunduğu öğrenilmektedir. Zekeriyâ Efendi Medresesi Kütüphanesi'nin kitapları, daha önce birkaç başka örnekte görüldüğü gibi kurucusunun türbesinde bulunmaktaydı. Oğlu Şeyhülislâm Yahyâ Efendi'nin bu kütüphanenin hâfız-ı kütübüne günlük 3 akçe ilâve ücret tayin ettiği 1047 (1637-38) tarihli vakfiyesinden anlaşılmaktadır (İÜ Ktp., İbnülemin, nr. 3151, s. 10^b). Anadolu Kazaskeri Mehmed Efendi b. Abdullah Molla Çelebi'nin Fındıklı'daki camisinin içinde kurduğu kütüphane, vakıf sahibinin 992'de (1584) düzenlenmiş vakfi-

yesinden anlaşıldığına göre caminin yakınında yaptırmayı düşündüğü dârülhadisin hoca ve talebelerine hizmet verecekti (VGMA, nr. 624, s. 5). Mehmed Ağa'nın İstanbul Çarşamba'daki camisinde tesis ettiği kütüphane ise sadece medrese ve dârülhadisinin müderrislerine açıktı (TSMK, Emanet Hazinesi, nr. 3028).

Peremeciler Kethüdâsı Mahmud Bey b. Abdullah'ın 1002'de (1593-94) Cihangir Camii içinde kurduğu kütüphane, mahalle halkının ve cemaatin ihtiyaçları düşünülerek hazırlanmış bir koleksiyon olması ve ödünç verme sistemi bakımından bir halk kütüphanesi mahiyetindedir (Şer'iyye Sicilleri Arşivi, Galata Mahkemesi, nr. 17, s. 187-188). Vakfedilen otuz dokuz eserden birkaçı hariç hepsi Türkçe'dir. Koleksiyondaki *Destân-ı Muhammed Hanefî*, *Destân-ı Kurubaş*, *Mihr ü Vefâ*, *Firaknâme-i Vefâ*, *Ahvâl-i Kıyâmet*, *Kıssa-i Temîmü'd-Dârî*, *Hikâye-i Kesikbaş*, *Maktel-i Hüseyin*, *Seyyid Battal Gâzî*, *Câriyenâme*, *Ta'bir-i Rüya*, *Mansûrnâme*, *Yûsuf u Züleyhâ*, *Hızır İlyas Kıssası* gibi halk hikâyeciliğinin ürünü ve bir kısmı da lâ-dinî olan eserlerin bir cami kütüphanesine konulması dikkati çekmektedir. Cerrah Mehmed Paşa tarafından 1002 (1593-94) yılında yaptırılan Cerrahpaşa Camii'ndeki kütüphane de muhtemelen civarındaki, II. Selim'in kızı Gevher Sultan tarafından 995'te (1587) yaptırılan medreseyle Haseki Medresesi talebelerine kitap temini için kurulmuştur.

Bu kütüphaneler dışında İstanbul'da III. Murad devrinde mevcut oldukları tesbit edilebilen iki ihtisas kütüphanesi daha vardır. Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi'nde bulunan bir belgede Hekimbaşı Molla Kasım'a 983 (1575-76) yılında teslim edilen tıpla ilgili eserlerin listesi verilmektedir (TSMA, nr. D 8228). Belgeden anlaşıldığına göre bu eserler hekimbaşılar tarafından muhafaza edilmekteydi. Nitekim 988'de (1580) Molla Kasım emekli olduğunda kitapları yeni hekimbaşısı İshâ Çelebi'ye teslim etmiştir (TSMA, nr. D 8228). III. Murad döneminde İstanbul'da bir rasathâne kuran Takıyyüddin'in müneccimbaşılığı sırasında bu rasathânedeki astro-nomiyle ilgili eserlerden meydana gelen bir de kütüphane tesis edildiği anlaşılmaktadır (Ünver, *İstanbul Rasathanesi*, s. 47-48). Safer 986 (Nisan 1578) tarihinde İstanbul kadısına yazılan bir hükümdede, müteveffâ Lutfullah'ın vakfettiği ilm-i nücûmla ilgili kitapların Mimar Sinan mahallesine imam ve müezzininin elinden alı-

narak rasathânedeki hizmet veren Mevlânâ Takıyyüddin'e teslim edilmesi emredilmektedir (Ahmed Refik, s. 36). Diğer bir hükümdede ise Saruhan beyinden ve Manisa kadısından Manisa'da vefat eden müneccim Kurd'un kitaplarının toplanarak acele İstanbul'a gönderilmesi istenilmektedir (BA, MD, nr. 49, s. 44, 16 Rebûlâhîr 991 tarihli hüküm).

XVI. yüzyılın diğer karakteristik bir yanı da yeni yapılan hayır eserlerinde kütüphaneler kurma hareketine paralel olarak daha önce kurulan kütüphaneler ile öğretim kurumlarına kitap bağışında bulunma ve mevcut koleksiyonları zenginleştirme yönünde bir faaliyetin görülmesidir. Hacı Mustafa Ağa ve Abdülmenân'ın Sultanahmet'teki Akbiyık Camii'ne (VGMA, nr. 733, s. 150-152), Seyyid İsmâil Efendi'nin Gül Camii yakınındaki zâviye kütüphanesine (Şer'iyye Sicilleri Arşivi, Evkâf-ı Hümâyûn Müfettişliği, nr. 27, s. 36-37), Rumeli Kazaskeri Ali Efendi'nin Şehzade Sultan Mehmed Medresesi Kütüphanesi'ne (Şer'iyye Sicilleri Arşivi, Evkâf-ı Hümâyûn Müfettişliği, nr. 25, s. 4-5, 11), Sâmî Efendi el-Kırımlı'nın İsmâil Ağa Zâviyesi'ne (Şer'iyye Sicilleri Arşivi, Üsküdar Mahkemesi, nr. 148, vr. 48^b), Mehmed Ağa b. Yûsuf'un Şehzade Camii'ne (VGMA, nr. 730), Dârüssaâde Ağası Yâkub Ağa'nın Üsküdar Atık Vâlide Camii'ne (BA, Ruus, nr. 3, s. 280) kitap bağışında bulunması bunlardan bazılarıdır. Ayrıca bir kısım hayır sahiplerinin de ellerine geçen kitapları bir vakfiye tanzim etmeden sadece bu kitapların başına vakıf mührü veya kaydı koyarak vakfettikleri görülmektedir.

Vakıf ve arşiv kayıtlarından anlaşıldığına göre, XVII. yüzyılın başlarından ilk müstakil kütüphanenin ortaya çıktığı 1678 yılına kadar İstanbul'da kurulan büyük medreselerin hemen hepsinde birer kütüphane bulunmaktadır. Bu tarihler arasında İstanbul'da kurulduğu bilinen Kuyucu Murad Paşa, Sultan Ahmed, Kazasker Hasan Efendi, Şeyhülislâm Abdürrahim Efendi, IV. Murad'ın annesi Mahpeyker Sultan'ın yeniden teşkilâtlandırıldığı Özdemiroğlu Osman Paşa medreseleriyle Turhan Vâlide Sultan tarafından 1073'te (1662-63) tamamlatılan Yenica-mi Külliyesi'nde, Mimarbaşı Kasım Ağa'nın Şehzadebaşı'ndaki dârülhadisinde, Abbas Ağa b. Abdüsselâm'ın 1080 (1669-70) yılında inşa ettirdiği dârülkurrâ ile Reisülküttâb Mustafa Efendi b. Abdüsselâm'ın 1087-1088 (1676-1677) yıllarında düzenlettirdiği iki vakfiyesiyle (Şer'iyye-

ye Sicilleri Arşivi, Bab Mahkemesi, nr. 26, vr. 103^b-105^b; nr. 29, vr. 129^b-131^a) Balat'ta tesis ettiği medrese ve dârülhadisinde birer kütüphane vardır. Ayrıca Bayram Paşa Türbesi'nde bulunan kütüphanesini de 1045'te (1635-36) Haseki'de aynı yerde yaptırdığı medresenin talebeleri için kurduğundan bu devirde tesis edilmiş bir medrese kütüphanesi olarak ele almak gerekir.

XVII. yüzyılın sonlarına doğru ulemâ ve öğrencilere açık medrese ve türbe kütüphaneleriyle hem ulemâyâ ve öğrencilere hem de halka açık cami ve tekke kütüphanelerine yeni bir kütüphane türünün eklendiği görülür. İşleyiş bakımından diğer kütüphanelerden pek farklı olmayan, ancak değişik bir bünyeye sahip bu tür kütüphanelerin en belirgin özelliği müstakil bir binada kurulmuş olmaları, kütüphanede görevlendirilen ve başka bir işle uğraşmaması istenen personeline daha fazla ücret verilmesidir. Diğer bir özellik de zamanla bu tür kütüphanelerde öğretim ve ibadet gibi daha önceki kütüphanelerde pek görülmeyen değişik bir faaliyetin ortaya çıkmasıdır.

Müstakil kütüphanelerin ilk örneği sayılan Köprülü Kütüphanesi belki de bu özelliğini, içinde yer alacağı külliye'nin kurucusu Köprülü Mehmed Paşa'nın yapmayı tasarladığı külliye'yi tamamlamadan vefatına borçludur. Köprülü Mehmed Paşa 1072'de (1661) ölümünden önce külliyesinin ancak medrese, hamam ve türbe bölümünü bitirebilmişti. Oğlu Fâzıl Ahmed Paşa babasının vasiyetine uyarak külliye'yi tamamlamaya çalışmış, babasından kalan kitapları kendi kitaplarıyla birleştirmiş ve ortaya çıkan bu zengin koleksiyonu yerleştirmek için babasının türbesinin yakınındaki müstakil kütüphane binasını yaptırmıştır. Ancak Fâzıl Ahmed Paşa'nın genç yaşta ölümüyle (26 Şâban 1087 / 3 Kasım 1676) kütüphanenin kuruluş işlemleri geri kalmış ve 1089 (1678) yılında Köprülü Kütüphanesi, Fâzıl Mustafa Paşa'nın düzenlettiği vakıf senediyle resmen kurulabilmiştir (Köprülü Ktp., Vakfiye, nr. 4).

XVII. yüzyıl sonunda İstanbul'da kurulan üç önemli medrese kütüphanesinden ikisi Köprülü ailesine mensup kimseler tarafından tesis edilmiştir. Köprülü Mehmed Paşa'nın damadı Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın Viyana seferinden önce İstanbul Çarşıkapı'da inşasına başladığı mescid, medrese, kütüphane, sıbyan mektebi, sebil ve türbeden meydana gelen külliyesini oğlu Ali Bey 1690'da ta-

mamlatmıştır. Kara Mustafa Paşa ölümünden üç yıl önce 1092 (1681) yılında düzenlediği vakfiyesine kurulacak kütüphaneyle ilgili bazı şartları da koydurmuştu. Köprülü Mehmed Paşa'nın kardeşi Hasan Ağa'nın oğlu Amcazâde Hüseyin Paşa'nın Saraçhane'de Mimar Ayas mahallesinde yaptırdığı külliye'nin 1112 (1700) yılına ait vakfiyesi, külliye içinde müstakil bir mekânda kurulan kütüphanenin işleyişiyle ilgili bilgiler vermektedir (VGMA, nr. 502, s. 1-12). Devrinin diğer medrese kütüphaneleri gibi 400-500 kitaplık bir koleksiyona sahip olan Amcazâde Hüseyin Paşa Kütüphanesi'nde kitapların tamiir ve ciltlenmesiyle görevli, günlük 8 akçe ücretli bir de mücellide yer verildiği görülmektedir.

Şeyhülislâm Feyzullah Efendi'nin 1111'de (1699) düzenlenmiş vakfiyesiyle medresesi yanında kurduğu kütüphane zengin koleksiyonu ile dikkati çekmektedir. Oğlu Şeyhülislâm Mustafa Efendi'nin 1149 (1736-37) yılında yaptırdığı bir kütüphane sayımında belirttiğine göre Feyzullah Efendi'nin vakfiye defterinde kayıtlı 1965 kitap bulunmaktaydı (Millet Ktp., Feyzullah Efendi, nr. 2196, vr. 121^a). Feyzullah Efendi vakfiyesinde, tayin ettiği üç hâfız-ı kütübe aynı ücretin verilmesini belirterek diğer kütüphanelerdeki birinci hâfız-ı kütübe daha fazla ücret verilmesi şeklindeki uygulamadan farklı bir yol tutmuştur (VGMA, nr. 571, s. 119).

XVII. yüzyılın sonlarında İstanbul'da kitaplarını vakfetmek isteyen özellikle ulemâ sınıfından kimselerin yeni kütüphane kurma yerine kitaplarını daha önce kurulmuş kütüphanelere ve hayır kurumlarına verdikleri görülmektedir. Ancak bu dönemde imam Mehmed Efendi b. Himmet'in Fatih'te Halil Paşa Camii'nde (Şer'iyye Sicilleri Arşivi, Rumeli Sadâreti, nr. 131, vr. 22^{a-b}; VGMA, nr. 629, s. 685) ve Abdülvehhab Çelebi b. Şeyh Veli'nin Lâleli'de (VGMA, nr. 623, s. 219-223) küçük birer kütüphane kurdukları bilinmektedir.

Ayasofya cuma vâizi Şeyh Ali Efendi b. Sâlih el-Esirî, hizmet gördüğü bu camide bir dolaba konulmak üzere Cemâziyelâhîr 1092'de (Haziran 1681) vakfettiği seksen kitap için hazırladığı vakfiyede, kendi neslinin sona ermesi halinde kitaplarına Kadızâde Efendi mesleğinde bir âlimin müteveli ve nâzir olmasını şart koşmuştur (Şer'iyye Sicilleri Arşivi, Rumeli Sadâreti, nr. 129, vr. 81^b). Mahmud Efendi b. Süleyman da Receb 1099'da (Mayıs 1688) Süleymaniye Camii'ne vakfettiği yirmi bir

kitabın mütevelliliği ve nezâreti için aynı şartı koymaktadır (Şer'iyye Sicilleri Arşivi, Ahî Çelebi Mahkemesi, nr. 64, vr. 46^b). Vâlide Sultân-ı Cedîd imamı Dâvud Efendi b. Abdülhalim ise kırk kitabını kendi camisine değil Mihrimah Sultan Camii'ndeki Yûsuf Ağa kitapları dolabına konulmak üzere Rebîülâhîr 1093 (Nisan 1682) tarihinde vakfetmekte ve Yûsuf Ağa kitaplarının hâfız-ı kütübüne 1 akçe ek ücret tayin etmektedir (Şer'iyye Sicilleri Arşivi, Üsküdar Mahkemesi, nr. 287, vr. 89^b). Bir vakıf kaydına göre Mustafa Efendi ve Kapıcıbaşı Ahmed Ağa, Fâtih Kütüphanesi hâfız-ı kütübüne ilâve ücret vermek üzere bir vakıf yapmışlardır (BA, *Süleymaniye Vazife Defterleri*, nr. 2864, s. 24).

Şer'i Siciller Arşivi'ndeki bir mahkeme kaydından anlaşıldığına göre Receb 1097'de (Mayıs 1686) Anadolu Kazaskeri Mehmed Efendi, kitaplarını bir kütüphaneye değil Süleymaniye müderrislerinden amcasının oğlu Seyyid Ali Efendi'ye vakfetmiştir. Kayda göre Seyyid Ali Efendi'nin ölümünden sonra kitaplar yine ulemâdan sâlih ve âlim bir kimseye vakfedilecektir (Şer'iyye Sicilleri Arşivi, Kısmet-i Askeriyye, nr. 12, vr. 109^b). Fatma Hatun binti Abdurrahman, 1098 (1687) tarihli vakfiyesinde İstanbul'da Akbıyık Camii'nde bir dolaba konulmak üzere vakfettiği kitaplarının haftada iki gün isteyenlere rehin karşılığı ödünç verilebileceğini bildirmiştir (VGMA, nr. 630, s. 1211-1213).

Müftüzâde Abdullah Efendi, babası Şeyhülislâm Minkârîzâde Yahyâ Efendi'nin Üsküdar'da yaptırdığı medresenin bir odasını kütüphane haline getirip 425 adet kitabının burada muhafaza edilmesi için 1099'da (1688) bir vakfiye tanzim etmiştir (Şer'iyye Sicilleri Arşivi, Evkâf-ı Hümâyun Müfettişliği, nr. 74, s. 175-181). Abdurrahman b. Hüseyin Efendi, kitaplarını Vâlide Sultan Türbesi'ne vakfetmek için Rebîülâhîr 1106'da (Kasım 1694) düzenlediği vakfiyesinde personel ücretinin ödenmesiyle ilgili farklı bir uygulama getirmektedir. Buna göre türbedar hâfız-ı kütüb olacak ve günlük 3 akçe olan ücretini ramazan ayında toplu olarak alacaktır (Şer'iyye Sicilleri Arşivi, Bab Mahkemesi, nr. 61, vr. 89^a).

1117 (1705-1706) yılı içinde Vâlide Sultan'ın kethüdâsı Mehmed Efendi b. Veliyyüddin'in Galata'da yaptırdığı dârülhadisinde, Mehmed Efendi ile Şeyhülislâm Mehmed b. Ali'nin (Sultanahmet - Kaba-sakal'da) kurdukları medrese dershanelerinde küçük birer kütüphane bulunduğu vakfiyelerinden anlaşılmaktadır (VGMA,

nr. 734, s. 43; nr. 571, s. 92; Şer'iyye Sicilleri Arşivi, Bab Mahkemesi, nr. 82, vr. 50^b-53^a sırasıyla). Hıfzı İbrâhim Efendi b. Mustafa Efendi, Koca Mustafa Paşa Camii'ndeki bir dolapta muhafaza edilmek üzere bir miktar kitap bağışlamış (1120/1708-1709; VGMA, nr. 623, s. 76), Abdürrahim Efendi b. Mehmed ise Fâtih Camii'ndeki bir dolaba konulmak üzere 1129 (1717) yılına ait vakfiyesiyle kitaplarını tahsis edip bir hâfız-ı kütüblük görevi ihdas etmiştir (Şer'iyye Sicilleri Arşivi, Evkâf-ı Hümâyün Müfettişliği, nr. 107, s. 99-102). Devrin sadrazamı Çorlulu Ali Paşa, yapımı 1121'de (1709) tamamlanan İstanbul Divanyolu'ndaki dârülhadisi için bir yıl önce hazırlattığı vakfiyesinde, ders-hanelerden birine konulacak kitapların korunması için günlük 15 akçe ücret alacak bir hâfız-ı kütüb tayin edileceğini belirtmiştir (VGMA, Kasa, nr. 188, s. 388-389). III. Ahmed'in, annesi Gülnûş Vâlide Sultan için Üsküdar'da yaptırdığı, 15 Muharrem 1124 (23 Şubat 1712) tarihinde büyük bir merasimle ibadete açılan caminin içinde de "talebe-i ulûm"un istifadesi için az sayıda kitaptan oluşan küçük bir kütüphane bulunmaktaydı.

İstanbul Vefa'daki kütüphanesi meşhur olan Şehid Ali Paşa'nın Kuzguncuk yakınındaki İstavroz semtinde de bir kütüphanesi vardır. Ancak Şehid Ali Paşa ilk kütüphanesini Üsküdar Üskübî mahallesindeki üç katlı konağında kurmuş (VGMA, nr. 628, s. 640) ve katalogunu da hazırlattığı muhtelif ilimlere ait kitaplarını 10 akçe yevmiyeli bir hâfız-ı kütüb ile 5 akçe yevmiyeli bir nâzır-ı kütübe emanet etmiş, kitapların kütüphane dışına çıkarılmasını da Safer 1127 (Şubat 1715) tarihli vakfiyesiyle yasaklamıştır.

Ali Paşa'nın şehâdetinin ardından rikâb-ı hümâyün kaymakamı ve daha sonra sadrazam olan Nevşehirli Damad İbrâhim Paşa, Pasarofça Antlaşması'ndan (1130/1718) sonra kaybedilen toprakları geri almak için yeni seferler peşinde koşmadı ve devrin padişahı III. Ahmed'i ikna ederek sosyal ve ekonomik meseleler yanında memleketin imarıyla uğraştı. Bu sırada kültür alanında da bazı önemli teşebbüslerde bulunuldu. Yabancı dillerde yazılmış kaynakları Türkçe'ye kazandırmak için bir komisyon teşkilıyla matbaanın kuruluşu yanında kütüphanecilik alanında da dikkate değer gelişmeler kaydedildi.

III. Ahmed'in saltanatı yıllarına kadar sarayda çeşitli kaynaklardan temin edilmiş binlerce kitap birikti. Padişahlar

ve yakınlarının kurduğu kütüphanelerin koleksiyonları genellikle hazinede toplanan bu kitaplarla meydana getiriliyordu. III. Ahmed, sarayın değişik bölümlerinde ve hazinede bulunan kitapların kullanılması ve korunması için daha önce yapılan düzenlemeleri yeterli görmediğinden Topkapı Sarayı'nda yeni inşa ettirdiği kütüphane binasında bu kitapların büyük bir bölümünü toplamaya çalıştı. III. Ahmed saray içindeki kütüphanesinden başka Yeniceami'de Turhan Vâlide Sultan'ın türbesi yanında da bir kütüphane yaptırmıştır. Telhisîzâde Mustafa Efendi, *Cerîde*'sinde kütüphanenin inşasına başlanma tarihini 2 Zilhicce 1136 (22 Ağustos 1724) olarak vermektedir. Küçük Çelebizâde İsmâil Âsım Efendi, III. Ahmed'in daha önce Turhan Vâlide Sultan Türbesi'ne bazı kitaplar vakfettiğini, fakat türbeyeye giriş çıkışın zorluğundan dolayı bu kitaplardan istifadenin sınırlı kaldığını görürnce yeni bir kütüphane yaptırdığını nakleder (*Târih*, s. 250). Kütüphanenin inşası 1137'de (1724-25) tamamlanmıştır. 1138'de (1725-26) düzenlenen vakfiyesine göre kütüphanede dört hâfız-ı kütüb bulunmaktadır (Süleymaniye Ktp., Yeniceami, nr. 1200, vr. 122^a). Ayrıca buraya konulan kitapların 15 Receb 1137'de (30 Mart 1725) padişahın emriyle bir katalog hazırlanmıştır (Süleymaniye Ktp., Yazma Bağışlar, nr. 2742).

İstanbul'da kurulan büyük kütüphanelerin yanında bu yıllarda tesis edildiği belirlenen birkaç küçük kütüphane de vardır. Bunlardan biri olan ve Tersâne Emini Ahmed Ağa'nın Üsküdar Ahmediye'de yaptırdığı külliye de bulunan kütüphane hakkında fazla bilgi yoktur. 1139 (1727) yılına ait vakfiyesinde sadece kütüphane odasına Şâmî Mehmed Efendi tarafından elli kitap konulduğu kaydedilmiştir (VGMA, nr. 574, s. 11-14). III. Ahmed devri vak'anüvislerinden Küçük Çelebizâde İsmâil Âsım, kitaplarından bir kısmını 1126'da (1714) Molla Gürânî mahallesinde yaptırılan Ömer Efendi Medresesi'ndeki bir dolaba konulmak üzere vakfetmiştir (BA, Cevdet- Maarif, nr. 4804). Emîr Hoca diye tanınan Şeyh Abdülkadir Efendi'nin Rebîülevvel 1143'te (Eylül 1730) düzenlediği bir vakfiyeyle kitaplarını Üsküdar'daki Atik Vâlide Camii'ne vakfettiği görülmektedir (Şer'iyye Sicilleri Arşivi, Üsküdar Mahkemesi, nr. 383, vr. 58^b-59^a). Vâlide Sultan kethüdâsı Mustafa Efendi'nin hanımı Fatma Hatun'un da İstanbul'da Akbiyık Camii'ne bir miktar kitap vakfederek kütüphane kurduğu

bir belgeden anlaşılmaktadır (BA, İbnülemin-Evkaf, nr. 6486).

Patrona Halil İsyânı'ndan sonra tahta geçen I. Mahmud, bütün olumsuz şartlara ve çalkantılı ortama rağmen İstanbul'da açmayı başardığı üç büyük kütüphane ile kütüphanecilik tarihinde mümtaz bir mevki kazandı. Ayasofya, Fâtih ve Galatasaray kütüphaneleri yanında devletin en uzak bölgelerindeki kalelerde bile kütüphane kurma teşebbüsüne girişen I. Mahmud'un saltanatı süresince İstanbul'da ve diğer şehirlerde devlet adamları, âlimler ve başka sınıflardan kimse tarafından çok sayıda kütüphane kuruldu. I. Mahmud'un İstanbul'da yaptırdığı kütüphaneler arasında Ayasofya Kütüphanesi, gerek mimarisi gerekse zengin koleksiyonu ve geniş kadrosuyla dikkati çekmektedir. Kütüphanenin vakfiyesi 1152 Şevvalinde (Ocak 1740) hazırlanmış (VGMA, Kasa, nr. 47) ve kitapların bir kısmı aynı yılın şâbanında temin edilmişse de açılış merasimi ancak 24 Muharrem 1153 (21 Nisan 1740) tarihinde yapılabildiği İstanbul'da aynı yıl içinde Âşir Efendi ve Âtır Efendi adlarına iki önemli kütüphanenin daha kurulduğu görülmektedir. İdareci sınıfından kimse tarafından tesis edilip ulemâ sınıfına mensup çocukları tarafından geliştirilen bu iki kütüphanede personel sayısı, kütüphanede öğretim ve diğer faaliyetler bakımından Ayasofya Kütüphanesi çizgisinde gelişmeler görülmektedir. I. Mahmud, İstanbul'da ikinci kütüphanesini Fâtih Camii'nin kible duvarı bitişiğinde kurmuştur. Tarihçi İzzî, 26 Rebîülevvel 1155 (31 Mayıs 1742) tarihinde büyük bir merasimle açılan kütüphanenin "ol semtin talebe-i ulûmunu dahi mesrur ve ihyâ buyurduğunu" nakleder (*Târih*, vr. 219^b).

Süleymaniye Camii'nde Fatih'tekine benzer bir düzenleme I. Mahmud ve sadrazamı Köse Mustafa Bâhir Paşa tarafından gerçekleştirilmiştir. 1165 (1751-52) yılında cami içinde sağ tarafta parmaklıklarla ayrılmış bir bölümde tesis edilen bu kütüphanenin vakfiyesi bulunmadığından koleksiyonu ve organizasyonu hakkında kesin bilgi edinilememektedir. Ancak Süleymaniye evkafında 1175-1256 (1761-1840) yılları arasında görev yapan kişileri gösteren bir vazife defterinde mevcut, bir hâfız-ı kütüb tayini dolayısıyla yapılan kayıttaki vakfiyenin şartlarından birkaçı şöyle zikredilmiştir: "Haftada iki gün açılmayıp mâ-adâ beher yevm vakt-i subhtan vakt-i asra değin açılıp istifade ve istinsaha ve kütüb-i nefîse istiâre ta-

rikiyle kitabhânededen taşra çıkarılmayıp bi-nefsihî edâ-yı hizmete riâyet şartıydır.” Yine aynı defterden öğrenildiğine göre Süleymaniye Kütüphanesi’nde beş hâfız-ı kütüb, beş ferraş görevlendirilmiş bulunuyordu (BA, Mütferrik, nr. 89, vr. 114^a).

Galatasaray’da ilk olarak II. Bayezid tarafından kurulan ve çeşitli devirlerde birkaç defa açılıp kapanan, III. Ahmed’in hükümdarlığı sırasında yeniden ihya edilen Galatasaray Mekteb-i Sultânîsi’nde 1167’de (1753-54) I. Mahmud bir kütüphane yaptırmıştır (İsfendi-yaroğlu, s. 60-61, 267).

I. Mahmud’un sadrazamlarından He-kimoğlu Ali Paşa’nın, İstanbul Davutpa-şa’da 1147’de (1734-35) yapımı tamam-lanan camisinin yanında bir de kütüp-hane yaptırdığı görülmektedir. 1151’de (1738) düzenlenen vakfiyesinden anlaşıldığına göre caminin ve kütüphanenin ol-dukça geniş bir personel kadrosu bulun-maktaydı (VGMA, nr. 736, s. 67-70; Millet Ktp., Feyzullah Efendi, nr. 2197). Kütüp-hane kadrosuna dahil edilen dersiâm, kü-tüphanenin işleyişini kontrolle de görev-lendirilerek aynı zamanda nâzırın göre-vini yapmaktadır. Daha önce ancak bir iki örneğine rastlanan kütüphanede öğreti-min I. Mahmud devrinde burada da gör-üldüğü gibi artık kütüphanelerin fonksi-yonlarından biri olarak kabul edildiği an-laşılmaktadır. Şeyh Mehmed Rızâ Efen-di’nin Cemâziyelâhir 1153 (Eylül 1740) ta-rihinde oldukça zengin bir koleksiyonu bu kütüphaneye bağışladığı ve kitaplarının bakımı için ek personel tayin ettiği gör-ülmektedir (VGMA, nr. 629, s. 37-41).

Edirne Kadısı Cârullah Veliyyüddin’in 1147’de (1734-35) Fâtih medreselerinden Ayak Medrese yanında yaptırdığı kü-tüphanenin kapısı Fâtih Camii avlusuna

açılmaktaydı. Koleksiyonundaki eserler-den ve inşa edildiği yerden anlaşıldığına göre bu kütüphane Fâtih medreseleri ta-lebelerine hizmet vermek için kurulmuş-tu. Yakınında bulunan medrese öğrenci-lerinin faydalanması için kurulmuş kütüp-hanelerden biri de Şeyhülislâm Damad-zâde Ebûlhayr Ahmed Efendi’nin Sultan Selim Camii mahfilinin altında tesis etti-ği kütüphanedir. Vakfiyesi bulunamadı-ğından koleksiyonunun mahiyeti hakkın-da bilgi edinilemeyen bu kütüphanenin ücretli bir hâfız-ı kütübü vardı (BA, Cev-det-Maarif, nr. 5728).

III. Ahmed ve I. Mahmud devrinde Dâ-rüssaâde ağılığı yapan Hacı Beşir Ağa Ca-ğaloğlu’ndaki külliyesinde, Eyüp’teki dâ-rülhadisinde, Medine ve Zîştovi’deki med-reselerinde birer kütüphane kurmuştur. Râbia Hatun, daha önce Ayasofya Camii’-ne vakfettiği kitaplarını nâzır ve hâfız-ı kütübü bulunmadığı için istifade edile-medüğünden 1156 (1743) yılında Hacı Be-şir Ağa’nın Eyüp’teki kütüphanesine nak-lederek burada mevcut koleksiyonu ol-dukça zenginleştirmiştir (VGMA, nr. 638, s. 187). Hacı Beşir Ağa’nın kurduğu vakıf kütüphanelerinden başka zengin bir özel kütüphanesi bulunduğu da anlaşılmak-tadır. Öldüğünde sadece Karaağaç’taki hazine odalarında, arasında Kâtib Çele-bi’nin el yazısıyla *Cihannümâ* adlı eseri-nin de bulunduğu 150 kadar değerli kitap çıkmıştır (TSMA, nr. D 23, vr. 36^{a-b}, 37^a).

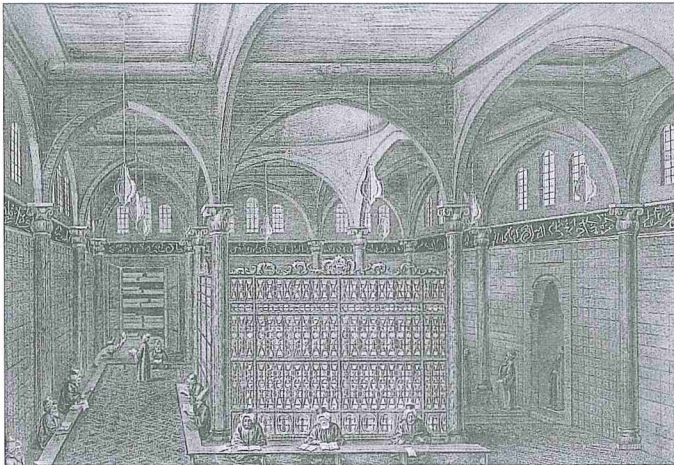
İstanbul’da tesis edilen bu büyük kü-tüphanelerin yanında ilim müesseseleri-ne yapılan kitap bağışları ve daha önce-ki asırda örnekleri çokça görülen küçük medrese kütüphanelerinin kurulması I. Mahmud devrinde de devam etmiştir. Üs-küdar Mahkemesi’nde Rebîûlâhir 1147 (Eylül 1734) tarihinde yapılan bir tescil kaydında, Atik Vâlide Dârüşşifâsı ikinci

tabibi Mehmed Efendi b. Şeyh Mustafa’nın on beş cilt kitabını Üsküdar’daki Şeyh Camii’ne vakfettiği belirtilmektedir (Şer’iyye Sicilleri Arşivi, Üsküdar Mahkemesi, nr. 389, vr. 49^b-50^a). Ahmed Çelebi b. Sü-leyman, Şâban 1150’de (Kasım 1737) Ahî Çelebi Mahkemesi’ne kaydettirdiği vakfi-yesinde 132 kitabını önce kendisine vak-fedip ölümünden sonra da, “Tâlib-i ilm fu-karâsından ehline verile” şartını koymuş, fakat kitaplarının nereye konulacağını be-lirtmemiştir (Şer’iyye Sicilleri Arşivi, Ahî Çelebi Mahkemesi, nr. 78, vr. 12^{a-b}).

Defterdâr-ı sâbık Sâdullah Efendi kitap-larını Ayasofya Camii’nde bir dolaba ko-nulmak üzere vakfetmiş (1151/1738 ve 1158/1745) ve iki de hâfız-ı kütüb tayin etmiştir (VGMA, nr. 740, s. 131-137, 147-151). Halil Efendi b. Abdurrahman, alt-mış adet kitabını 1157 Zilhiccesinde (Ocak 1745) Feyzullah Efendi Medresesi Kütüp-hanesi’ne vakfetmiştir (Şer’iyye Sicilleri Arşivi, Balat Mahkemesi, nr. 44, vr. 44^a-54^b). Bunlardan başka Kasapbaşı Musta-fa Ağa’nın Fâtih’teki Servili Medresesi’n-de, Osman Efendi’nin Atina’da Fethiye Camii yakınında bina ettiği medresesinde (1153/1740; VGMA, Kasa, nr. 157), Şeyh-ülislâm Ebezâde Abdullah Efendi’nin kızı Sâliha Hanım’ın Karagümrük’tе Mesih Hasan Paşa mahallesindeki mektebinde (1166/1753; VGMA, nr. 6, s. 506; nr. 626, s. 532-535), Galata Kadısı Hıfzı İbrâhim Efendi’nin İskender Paşa Camii’nde (BA, Ruus, nr. 82, s. 208), sadrazam kethüdâsı Şerif Halil Efendi’nin Cerrahpaşa’da ken-di yaptırdığı cami ve medresede (1157/1744; VGMA, nr. 737, s. 116-119) birer kü-tüphane kurdukları bilinmektedir.

Topkapı Sarayı içinde Revan Köşkü Kü-tüphanesi’ni tesis eden I. Mahmud, sal-tanatının son yıllarında yaptırmaya baş-ladığı külliyesinde büyük bir kütüphane kurmayı planladığından buraya konula-cak koleksiyonun bazı kitaplarını da ha-zırlatmıştı. Fakat külliye-i tamamlaya-madan 1168’de (1754) ölünce yerine ge-çen kardeşi III. Osman bu hayır eserini tamamlayıp kendi adını vererek külliye Nûr-ı Osmânî diye anılınca kütüphane de ona zâfe edilmiştir.

III. Osman ve III. Mustafa devirlerinde sadrazamlık yapan Râgıb Mehmed Paşa, devlet adamlığının yanı sıra şairliği ve de-ğişik konularda yazdığı eserleriyle tanın-mıştır. Konağında zengin bir kütüphanesi ve kitaplarının bakımıyla görevli bir de kitapçısı bulunmaktaydı (TSMA, nr. D 6090). Ayrıca Râgıb Paşa’nın, ölümünden bir yıl önce yaptırmaya başladığı mektep

Râgıb Paşa Kütüphanesi’nin içini gösteren XVIII. yüzyıla ait bir gravür (I. M. D’Ohsson, *Tableau général de l’empire ottoman*, Paris 1787, I, lv. 33)

ve şadırvan yanında yer alan kütüphane 1176 Şabanında (Mart 1763) tamamlanarak hizmete açılmıştır (Şem'dânîzâde, II, 54).

III. Osman'dan sonra tahta geçen III. Mustafa, askerî ve idarî sahada giriştiği bazı ıslahat hareketlerinin yanında ilim ve irfan sahiplerini himaye etmesi ve sarayda ilim meclisleri düzenlemesiyle de tanınırdı. Topkapı Sarayı'ndaki Bostancılar Kışlası'nda bir kütüphane bina ettirdiği gibi Lâleli'de 27 Muharrem 1174'te (8 Eylül 1760) inşasına başlanan cami, medrese, imaret ve şadırvandan meydana gelen külliye 1177 Ramazanının ikinci günü (5 Mart 1764) tamamlanarak padişahın da katıldığı bir merasimle açılmıştır (a.g.e., II, 63-64). Padişah buradaki medrese bünyesinde bir de kütüphane kurmuştur.

III. Mustafa'nın Bostancılar Ocağı'nda tesis ettiği kütüphane hakkında hem vakfiyesinde hem muhasebe defterlerinde gerekli bilgiler bulunmaktadır. İngiliz elçisi Hunt'la Bizans'tan kalma yazmaları araştırmak için 1800 yılında İstanbul'a gelen Carlyle da 20 Kasım 1800 tarihinde Lincoln bishopuna yazdığı mektubunda bu kütüphaneden geniş bir şekilde söz etmektedir (*Memoirs Relating to European and Asiatic Turkey*, s. 171-172). Kütüphaneye ait vakfiye (VGMA, Kasa, nr. 187, s. 350-358) ve Topkapı Sarayı'nda bulunan katalog (TSMA, nr. D 3305) 1188 (1774) tarihini taşımaktaysa da III. Mustafa'nın *Hazine Defteri*'ndeki kayıtlar bu kütüphanenin 1181 (1767-68) yılında faaliyette olduğunu göstermektedir (VGMA, nr. 93, *Lâleli Sultan Mustafa Han Hazine Defteri*, s. 51-52). Carlyle mektubunda, muhtemelen yapının üzerindeki kitâbeden tesbit ettiği şekilde kütüphanenin kuruluş tarihini 1767 yılı olarak vermektedir. Kütüphane personelinin arasında dersiâm, şeyhülkurrâ, meşk hocası ve ders halifelerinin yer almasından, kütüphanenin aynı zamanda bir öğretim yeri olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır. Tesisin vakfiyesinde, tayin edilecek bazı personel de III. Ahmed'in saraydaki kütüphanesinde olduğu gibi diğer kütüphanelerde görülmeyen farklı şartlar aranmaktadır. Katalogun başına konulan hatt-ı hümayunda da kütüphanenin işleyişiyle ilgili bilgiler vardır. 1247 (1831) tarihinde, uzun zamandan beri kapalı olduğu için II. Mahmud'un emriyle Lâleli Medresesi'ne nakledilen kütüphanenin kuruluşundan sonra kaç yıl faaliyet gösterdiği bilinmemektedir. Carlyle'in adı

geçen mektubunda 1800'de kütüphanenin kapısının mühürlü olduğu kaydedilmiştir (*Memoirs Relating*, s. 171-172). Öyle görünüyor ki Bostancılar Ocağı Kütüphanesi kuruluşundan kısa bir süre sonra bilinmeyen bir sebepten dolayı faaliyetini durdurmuştur.

III. Mustafa döneminde iki defa şeyhülislâm olan Veliyyüddin Efendi, 3 Rebûlevvel 1175'te (2 Ekim 1761) şeyhülislâmlıktan ilk azlinde düzenlediği bir vakfiye ile 150 kitabını Âtîf Efendi Kütüphanesi'ne vakfetmiş (Şer'iyye Sicilleri Arşivi, Evkâf-ı Hümayun Müfettişliği, nr. 164, vr. 381^b-384^b) ve buradaki hâfız-ı kütüblerin ücretlerine de bir miktar ilâve yapmıştır. Ancak Veliyyüddin Efendi şeyhülislâmlığa ikinci tayininde bu vakfından vazgeçerek 1182'de (1768-69) yeni bir vakfiye düzenlemiş, Âtîf Efendi Kütüphanesi'ne verdiği kitaplarla sahip olduğu diğer kitapları Beyazıt Camii'nin sağ tarafına bitişik olarak yaptırdığı kütüphanesine vakfetmiştir (VGMA, nr. 745, s. 79).

III. Mustafa devri ulemâsından bazıları kitaplarını kütüphanesi olmayan cami ve medreselere vakfetmişlerdir. Şeyh Abdülâtif Efendi'nin Kasımpaşa'daki Câmi-i Kebîr'e (1172/1758-59; VGMA, nr. 739, s. 195), Şeyh Abdülkerîm b. Ahmed'in Eyüp'te Şeyhülislâm Mustafa Efendi'nin yaptırdığı medreseye (Zilkade 1178 / Nisan 1765; Şer'iyye Sicilleri Arşivi, Eyüp Mahkemesi, nr. 212, vr. 19^a), Ayasofya cuma vâizi İbrâhim Efendi'nin Eyüp'teki Câmi-i Kebîr'e (Rebûlevvel 1185 / Haziran 1771; Şer'iyye Sicilleri Arşivi, Eyüp Mahkemesi, nr. 228, vr. 9^b-10^a) ve Mehmed Efendi'nin Haseki Sultan Camii'ne (1185/1771; VGMA, nr. 578, s. 115-116) kitaplarını vakfettikleri görülmektedir.

Cevdet Paşa'nın naklettiğine göre I. Abdülhamid, tahta çıktıktan birkaç yıl sonra ecdadının izinden giderek adını yaşatacak bir cami ve imaret yaptırmak istemiş, fakat bu iş için seçilen yerlerde çok sayıda ibadethane bulunduğu için de cami bulunmayan bir külliye inşasına karar vermiştir. Bahçekapı'daki külliyeinin temeli sadrazam ve şeyhülislâmın da hazır bulunduğu bir merasimle Şaban 1191 (Eylül 1777) tarihinde atılmış (*Târih*, II, 46), aynı yılın Zilkade (Aralık) ayında bazı bölümleri tamamlanmıştır. Medrese ve kütüphanenin inşası ise ancak 1194'te (1780) bitirilebilmiştir.

İstanbul'da I. Abdülhamid devrinde kurulan birkaç kütüphane daha vardır. Bunlardan Murad Molla Kütüphanesi, 1189 (1775) yılında Damadzâde Mehmed Mu-

rad Efendi tarafından Çarşamba semtinde yaptırılmıştır (Gökman, s. 12). Murad Molla'nın, daha önce aynı semtte yaptırdığı Nakşibendî tekkesinde kurduğu küçük kütüphane bu kütüphanedeki koleksiyonun temelini teşkil etmiştir. Murad Molla'nın vakfiyesi bulunamadığından kütüphanenin kuruluşunda mevcut kitap sayısını tesbit etmek mümkün olmamaktadır. Zilkade 1194'te (Kasım 1780) yapılan bir kayıttan, bu tarihte kütüphane mütevellisinin bâninin oğlu Mehmed Ârif Molla Efendi olduğu ve kütüphanede beş hâfız-ı kütübün görevlendirildiği anlaşılmaktadır (VGMA, Dolap, nr. 1628).

Tersâne-i Âmire Eminî Selim Ağa'nın Muharrem 1197 (Aralık 1782) tarihli vakfiyesiyle Üsküdar'da tesis ettiği kütüphanede öğretimin birinci planda tutulduğu, tayin edilecek üç hâfız-ı kütübden ikisinin bu görevlerinin yanında aynı zamanda kütüphanede müderrislik de yapmalarının şart koşulduğu görülmektedir (VGMA, nr. 579, s. 122). Ayrıca vakfiyede kütüphanenin nezâreti şeyhülislâma bırakılmış ve tayin edilecek hâfız-ı kütüblerin ders verme iktidarında olup olmadıklarının şeyhülislâm tarafından tesbiti istenmiştir (VGMA, nr. 579, s. 122). Selim Ağa vakfiyesinde Âtîf Efendi ile Râgıp Paşa kütüphaneleri vakfiyelerinin tesiri açıkça görülmektedir.

Müderris Medenî Mehmed Efendi, 226 kitabını 5 Cemâziyelâhîr 1199'da (15 Nisan 1785) Süleymaniye Camii'ndeki kütüphaneye vakfetmiştir. Cemâziyelevvel 1203'te (Şubat 1789) düzenlenen bir vakfiyeye göre Esmâ Sultan'ın kethüdâsı Çelebi Mehmed Efendi, Saraçhane'de Dülgeroğlu Camii yanındaki "arsa-i merkûmede müceddeden bina eylediği bir bab kârgir kütüphane"ye 697 cilt kitap koymuş ve dört hâfız-ı kütüb tayin etmiştir (VGMA, nr. 743, s. 501). Yine vakfiyeden öğrenildiğine göre hâfız-ı kütüblar için kütüphane yakınında ahşaptan odalar yaptırılmıştır.

III. Selim, babası III. Mustafa'nın Lâleli'deki medresesinde bulunan kütüphaneyi yeni vakıflar yapıp görevliler tayin ederek düzenli bir hale getirmiş ve aynı medresenin arsasına da yeni bir kütüphane yaptırmıştır (VGMA, nr. 93, *Lâleli Sultan Mustafa Hazine Defteri*, s. 125). Bu vakfın hazine defterine göre III. Selim'in yaptırdığı kütüphanede üç hâfız-ı kütüb, iki mustahfız, bir ferrâş ve bir mücellit bulunmaktaydı. Babasının medrese içindeki kütüphanesine ise üç hâfız-ı kütüb, üç mustahfız ve bir mücellit tayin etmiş-

ti. Her iki kütüphanenin koleksiyonu hakkında herhangi bir bilgi mevcut değildir.

İstanbul'da tesis edilen müstakil kütüphanelerin büyük bir kısmının kuruluşundan sonra kurucunun ailesinin diğer mensupları tarafından yapılan vakıflarla zenginleştirildiği ve tesislerin idaresinin de aynı ailenin fertleri tarafından yürütüldüğü görülmektedir. Meselâ Köprülü, Âtîf Efendi, Veliyyüddin Efendi, Âşir Efendi ve Hacı Selim Ağa kütüphanelerinin yapılan bazı ek vakıflarla hem koleksiyonları zenginleşmiş hem de kütüphane personeline ek gelir sağlanmıştı.

I. Mahmud devri reisülküttâblarından Mustafa Efendi Safer 1160 (Şubat 1747) tarihinde tertip ettirdiği vakfiyesinde, kitaplarını koymak için Bahçekapı yanında ki taş odalarında bir kütüphane yaptırmayı planladığı halde bunu gerçekleştiremedi. 1162'de (1749) ölmüştür. Oğlu, III. Selim devri şeyhülislâmlarından Mustafa Âşir Efendi, babasının bu arzusunu yerine getirmek için Şevval 1214'te (Mart 1800) aynı yerde bir kütüphane yaptırmış ve buraya babasının vakfettiği kitaplarla birlikte kendi kitaplarını da koymuştur.

Köprülü Kütüphanesi'nin mütevellisi Köprülüler ailesinden Mehmed Âsım Bey, 1220 (1805) tarihli vakfiyesiyle buraya 350 kitapla yeni gelir kaynakları vakfetmiştir (VGMA, nr. 580, s. 13-14). Mehmed Âsım Bey, vakfiyesinde belirttiğine göre kütüphanede medrese öğrencilerinin çokça kullandıkları bazı kitapların eksik olduğunu görünce bunlardan satın alarak kütüphaneye koymuştur. Ayrıca ileride ihtiyaç duyulacak kitapların satın alınması için de bir miktar para ayırmıştır. Hacı Selim Ağa'nın oğlu Mehmed Emin Efendi'nin de 1221'de (1806) babasının kütüphanesinin gelirlerini arttırmak için bazı ek vakıflar yaptığı görülmektedir (Şer'iyye Sicilleri Arşivi, Üsküdar Mahkemesi, nr. 564, s. 80).

Daha önce kurulan bu kütüphanelere yapılan ek vakıflar yanında III. Selim devrinde İstanbul'da yeni bir kütüphane kurma yönünde bazı çalışmalar görülmüştür. Meselâ ulemâdan Debbâğzâde İbrâhim Efendi 1216 (1801) yılında Kılıç Ali Paşa Medresesi'nde bir kütüphane kurmuştur. Şeyh Mustafa Hulûsi Efendi Balat'ta yaptırdığı cami, mektep ve kütüphanenin 15 Şâban 1212 (2 Şubat 1798) tarihli vakfiyesinde kütüphaneye koyduğu 250 cilt kitabın adlarını vermekte ve ihdas ettiği üç hâfız-ı kütüblüğe de oğlunu,

damadını ve torununu tayin etmektedir (Şer'iyye Sicilleri Arşivi, Kasımpaşa Mahkemesi, nr. 107, s. 85-91). Celvetiyye meşâyihinden Mehmed Hasib Efendi'nin 1208'de (1793-94) Üsküdar'da yaptırdığı tekkesine 18 Muharrem 1210 (4 Ağustos 1795) tarihinde vakfettiği yetmiş dört adet kitabın hemen hepsi tasavvufa dair eserler olup kitapların muhafazası görevi tekke şeyhine verilmiştir (Şer'iyye Sicilleri Arşivi, Üsküdar Mahkemesi, nr. 538, vr. 75^b-76^a). Eyüp'te, Eyüp Camii ikinci imamı ve Hekim Kutbüddin Mektebi'nin hocası Abdullah Efendi b. Mehmed Sâlih, 15 Cemâziyelâhir 1212'de (5 Aralık 1797) yetmiş kadar kitabını hocalık yaptığı mektebe vakfetmiş, hâfız-ı kütüblüğüne de hasbî olarak mektebin hocasını tayin etmiştir (Şer'iyye Sicilleri Arşivi, Eyüp Mahkemesi, nr. 304, vr. 46^{a-b}). Abdülkadir Bey b. Mehmed Paşa'nın Bab Mahkemesi'nde 1223'te (1808) kurduğu küçük kütüphane tesbit edilebilen ilk mahkeme kütüphanesi olması bakımından önemlidir. Mahkemede çalışan personele lâzım olacak kitaplardan meydana gelen bu kütüphanenin kadrosunu da yine mahkeme personeli oluşturmaktadır (Şer'iyye Sicilleri Arşivi, Galata Mahkemesi, nr. 584, vr. 63^b). II. Mahmud devrinde İstanbul'u ziyaret eden bir Amerikalı'nın da belirttiği gibi XIX. yüzyıl başlarında artık İstanbul'daki her caminin yanında veya içinde, ayrıca birçok tekkede bir kütüphane bulunmaktadır (*Sketches of Turkey in 1831 and 1832 by an American*, s. 142).

II. Mahmud döneminde İstanbul'da kurulan kütüphanelerin arasında ilk sırayı tekke kütüphanelerinin aldığı görülmektedir. Bu kütüphanelerden Çarşamba'daki Dârülmescnevî, Eyüp Nişancası'ndaki Şeyh Murad, Kocamustafapaşa'daki Feyziye, Eyüp'te Selâmi Efendi ve Unkapanı'ndaki Şâzelî Tekkesi kütüphanelerinin koleksiyonları pek zengin değildir. Şâzelî Tekkesi Kütüphanesi müstesna diğerleri tekke şeyhleri tarafından kurulmuş ve dervişlerin bağışlarıyla zenginleşmiştir. Şâzelî Tekkesi Kütüphanesi'ni III. Mustafa'nın kızı Hatice Sultan tesis etmiş, vakfettiği elli beş cilt kitabın bir listesi 1231 Şâbanında (Temmuz 1816) Eyüp Mahkemesi'nde tescil edilen vakfiyesinde kaydedilmiştir (Şer'iyye Sicilleri Arşivi, Eyüp Mahkemesi, nr. 426, vr. 19^b). Bu listede yer alan bütün kitapların tasavvufî eserler olması, Hatice Sultan'ın kitapları seçerken konulacakları yeri göz önünde bulundurduğunu göstermektedir. Galata Mevlîhânesi'nde Mehmed Said Hâlet Efendi'nin

nin Rebûlâhir 1235 (Ocak 1820) tarihinde kurduğu kütüphane vakfiyesinin üslûbu koleksiyonunun tarih, edebiyat ve bilhassa tasavvufî eserler bakımından zengin oluşu ve kütüphanenin işleyişiyle ilgili hususların kütüphanenin kurulduğu yerin bir tekke olduğu göz önünde bulundurularak düzenlenmesi dolayısıyla dikkati çekmektedir. Dahiliye Nâzırı Mehmed Said Pertev Paşa Üsküdar Çiçekçi'de, şeyhi Ali Behcet Efendi'nin medfun bulunduğu Selimiye Nakşibendî Dergâhı'nda derviş hücreleri ve yemekhane yanında bir de kütüphane yaptırmıştır. 1252 (1836) tarihli vakfiyesinden öğrenildiğine göre zengin bir koleksiyona sahip kütüphanede oldukça yüksek bir maaşla iki hâfız-ı kütüb görevlendirmiştir (VGMA, Kasa, nr. 108, s. 6-7). Pertev Paşa, vakfiyesine koyduğu bir kayıtle her iki hâfız-ı kütübün de tekke mensupları arasından seçilmesini şart koşmuş, ancak lâıyk kimse bulunmadığında hariçten mutemet kimselerin de bu göreve tayin edilebileceğini belirtmiştir (VGMA, Kasa, nr. 108, s. 9).

Bu tekke kütüphanelerinin yanında 1233'te (1818) Fatih'te Çelebi Abdullah Efendi Kütüphanesi'nin kurulduğu, 1234 (1819) yılında Erzurum Valisi Sarı Abdullah Paşa'nın kızı Âmine Hanım'ın İstanbul Galata'da yaptırdığı mektebe satın aldığı bir miktar kitapla (VGMA, nr. 631, s. 53-55) daha önce kurulan diğer bazı kütüphanelere kitap vakfedildiği görülmektedir. Eyüp Camii'nde 1210'da (1795-96) Mihrişah Sultan'ın kurduğu kütüphaneye kethüdâsı Atâullah Efendi de kitaplarını vakfetmiştir. Bahçekapı'da Vâlide Sultan Mektebi'nde muallim olan Mustafa Efendi b. Veliyyüddin 1227 Şâbanında (Ağustos 1812) kitaplarını Vâlide Sultan Kütüphanesi'ne bağışlamıştır (Şer'iyye Sicilleri Arşivi, Evkâf-ı Hümayun Müfettişliği, nr. 317, vr. 73^{a-b}). Darphâne-i Âmire Nâzırı İbrâhim Sârim Efendi, Muharrem 1228'de (Ocak 1813) düzenlediği vakfiye ile Fâtih Camii'ne 369 cilt kitap vakfetmiştir. Rumeli kazaskerlerinden İsmâil Efendi b. Ömer, bütün kitaplarını 1239 (1824) yılında ceddi Şeyhülislâm Yahyâ Tefvik Efendi'nin İstanbul Fatih'te yaptırmış olduğu medreseye vakfetmiş ve medrese mescidinin imam ve kayyımını da günlük 20 akçe ücretle hâfız-ı kütüb tayin etmiştir (VGMA, nr. 581/2, s. 434). Nişastacı el-Hâc Hasan Efendi b. Süleyman, Şeyhülislâm Cedîde Mehmed Efendi'nin Ayasofya yakınında yaptırdığı medresedeki bir dolaba Muharrem 1240'ta (Eylül 1824) 100 kitap koymuş (Şer'iyye

Sicilleri Arşivi, Dâvud Paşa Mahkemesi, nr. 95, vr. 85^{a-b}), Mekke-i Mükerrreme Kadîrî Mehmed Râgîb Efendi'de Fâtîh Camii yanındaki I. Mahmud Kütüphanesi'ne 1251'de (1835) düzenlediği vakfiye ile kırk kitabını vakfetmiştir (Şer'îyye Sicilleri Arşivi, Evkâf-ı Hümâyûn Mufettişliği, nr. 418, vr. 49^a). Yine Mekke-i Mükerrreme kadılarından Âşîr Efendizâde Mehmed Bahâeddin Efendi'nin Rebûlâhîr 1250'de (Ağustos 1834) kitaplarını dedesinin kütüphanesine, Şeyh İsmâil Hakkı'nın da 1252 (1836) yılında bazı kitaplarını Beşiktaş'taki Neccârzâde Mustafa Rîzâeddin Dergâhı'na vakfettiği bilinmektedir.

Tanzimat döneminde İstanbul'da vakıf kütüphane kurma ve mevcut kütüphaneleri kitap başlılarıyla zenginleştirme faaliyetleri devam etmiştir. Bu dönemde Batı'daki örneklerle bakılarak yeni kütüphane kurma ve Batı tarzında yenileştirme faaliyetleri görülmekteyse de vakıf kütüphanelerinin yönetimi ve koleksiyonlarının teşkilinde büyük değişiklikler olduğu söylenemez. III. Selim, II. Mahmud ve Abdülmecid devirlerinde valilik, sadrazamlık, kaptan-ı deryalık görevlerinde bulunan Hüsrev Paşa İstanbul'da Eyüp'te 1255 (1839) yılında bir kütüphane tesis etmiştir (VGMA, nr. 747, s. 214). Bu devirde kurulan kütüphaneler arasında Sahaflar Şeyhizâde adıyla tanınan Esad Efendi'nin Yerebatan Sarayı yakınında tesis ettiği kütüphane (1262/1845-46), tarih ve edebiyat konulu kitaplar bakımından zengin bir koleksiyona sahipti. Kütüphanenin 1300 (1882) tarihinde basılan katalogundan kitap mevcudunun 3943 olduğu görülmektedir (VGMA, nr. 632, s. 407-408).

Şeyh Mehmed Murad'ın Çarşamba'da tesis ettiği Dârülmünevî Kütüphanesi ile (1260/1844), Nâfîz Paşa'nın Yenikapı Mevlevihânesi'nde oluşturduğu kütüphane (1267/1850-51), Kalkandelenli Mehmed Ağa'nın Çarşamba'da kurduğu yeni medrese kütüphanesi (1286/1869-70), Sultan Abdülazîz'in annesi Pertevniyal Sultan'ın Vâlîde Camii'nde (1288/1871), II. Abdülhamid'in Yıldız Sarayı'nda (1299/1881-82), Vecihî Paşazâde Kemal Paşa'nın Sultanahmet civarında Dügümlü Baba Tekkesi'nde (1303/1885-86) kurulan kütüphaneleri, Eyüp'te Hasan Hüsnü Paşa'nın (1312/1894-95) ve Hacı Mahmud Efendi'nin Beşiktaş Yahyâ Efendi Dergâhı'nda (1319/1901) kurduğu kütüphaneler, Tanzimat'tan sonra İstanbul'da tesis edildiği bilinen vakıf kütüphaneleri arasında sayılabilir.

İstanbul'da özellikle Tanzimat'tan sonra vakıf kütüphaneleri dışında başka kütüphaneler de kurulmuştur. Bunların büyük bir kısmı, yenileşme döneminin ortaya çıkardığı eğitim kurumlarında tesis edilen, koleksiyonlarının önemli bir bölümünü fen ve teknik sahasındaki kitapların oluşturduğu okul kütüphaneleridir. Bu dönemde ayrıca bugünkü Millî Kütüphane'nin fonksiyonunu icra etmek üzere devlet tarafından Kütübhâne-i Umûmî-i Osmânî adıyla bir kütüphane de kurulmuştur (Ramazan 1301 / Haziran 1884).

BİBLİYOGRAFYA :

Fâtih İmâretî Vakfiyesi (haz. Osman Ergin), İstanbul 1945, s. 24-29; *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri* 953 (1546), tür.yer.; Taşköprizâde, eş-Şekâ'ik, s. 167, 179; Süleymaniye Vakfiyesi (haz. K. Edib Kürkçüoğlu), Ankara 1962, s. 151-152; Hoca Sâdeddin, *Tâcû't-tevârih*, İstanbul 1280, II, 546, 556; Atâî, *Zeyl-i Şekâ'ik*, I, 72; İz-zî, *Târih*, İstanbul 1199, vr. 219^b; Çelebizâde Âsım, *Târih*, İstanbul 1283, s. 250; Şem'dânîzâde, *Mürî't-tevârih*, II, 54, 63-64; *Memoirs Relating to European and Asiatic Turkey* (ed. Robert Walpole), London 1817, s. 171-172; *Sketches of Turkey in 1831 and 1832 by an American* (J.-J. Harper), New York 1833, s. 142; Cevdet, *Târih*, II, 46; Ahmed Refik [Altınay], *On Altıncı Asırda İstanbul Hayatı (1553-1591)*, İstanbul 1935, s. 36; *Türkiye Maarif Tarihi*, I, 210; Muzaffer Gökman, *Murat Molla: Hayatı, Kütüphanesi ve Eserleri*, İstanbul 1943, s. 12; Süheyl Ünver, *Fâtih Külliyesi ve Zamanı İlim Hayatı*, İstanbul 1946, tür.yer.; a.mlf., *İstanbul Rasathanesi*, Ankara 1965, s. 47-48; a.mlf., "İstanbul'un İlk Kütüphanesi Hakkında", *Akşam Gazetesi*, 31 Ağustos 1942, s. 5; a.mlf., "İkinci Selim'e Kadar Osmanlı Hükümdarlarının Hususî Kütüphaneleri Hakkında", *TTK Bildiriler*, IV (1952), s. 309-311; a.mlf., "Mahmud Paşa Vakıfları ve Ekleri", *VD*, IV (1958), s. 65-76; Fethi İsfendiyoğlu, *Galatasaray Tarihi*, İstanbul 1952, s. 60-61, 267; Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilâtı*, s. 232; Ayverdi, *Osmanlı Mi'mârîsi I*, tür.yer.; a.mlf., *Osmanlı Mi'mârîsi II*, tür.yer.; a.mlf., *Osmanlı Mi'mârîsi III-IV*, tür.yer.; Müğân Cumbur, "Şeyhülislâm Velîyüddin Efendi Vakıfları ve Kütüphanesi", *Necatî Lugal Armağanı*, Ankara 1968, s. 165-189; a.mlf., "Vakfiyelere Göre Eski Türk Kütüphanelerinin Yönetimi", *Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni*, XI/1-2, Ankara 1962, s. 3-4; a.mlf., "Kanûnî Devrinde Kitap Sanatı, Kütüphaneleri ve Süleymaniye Kütüphanesi", a.e., XVII/3 (1968), s. 139; a.mlf., "Osmanlı Çağı Türk Vakıf Kütüphanelerinde Personel Düzenini Geliştirme Çabaları", *TTK Bildiriler*, VII (1973), s. 675-688; Cahid Baltacı, *XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri*, İstanbul 1976, tür.yer.; İsmail E. Erünsal, *Türk Kütüphaneleri Tarihi II: Kurulştan Tanzimat'a Kadar Osmanlı Vakıf Kütüphaneleri*, Ankara 1988, tür.yer.; R. Tüba Çavdar, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Kadar Osmanlı Kütüphanelerinin Gelişimi* (doktora tezi, 1995), İÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü; Selim Nüzhet Gerçek, "İstanbul Kütüphaneleri; Bunların İlk Hakkında Bir Yazı Dolayısıyla", *Akşam Gazetesi*, 27 Haziran 1942; Ömer Lütfi Barkan, "H. 933-934 (M.

1527-1528) Mâlî Yılına Ait Bir Bütçe Örneği", *İFM*, XV (1954), s. 308; a.mlf., "Ayasofya Camii ve Eyüb Türbesi'nin 1489-1491 Yıllarına Ait Muhasebe Bilançoları", a.e., XXIII/1-2 (1963), s. 375.

İSMAİL E. ERÜNSAL

Divan Edebiyatında İstanbul. İstanbul klasik Türk edebiyatını derinden etkilemiş, Osmanlı edebiyat muhitinin merkezi olması sebebiyle doğrudan veya dolaylı olarak şair ve yazarların temaları arasında yer almıştır. İstanbul, pek az coğrafyaya nasip olan tabii güzelliği ve çeşitli manzaralarıyla şîre konu olmasının yanında fetihten sonra Türk-İslâm zevkinin ona kazandırdığı yeni çehre, bu çehrenin maddî öğelerini oluşturan mimarinin ortaya koyduğu muhteşem saraylar, yalılar, mâbedler, medreseler, bağlar bahçeler vb. mekân özellikleri de şehrin şîre yansımasını zenginleştirmiştir. Fetihden itibaren İstanbul için söylenen şiirlerde asırlar boyunca kademe kademe bir artış kendini gösterir.

İstanbul, müslüman kimliği kazanmasından önceki devirlerde daha ziyade Türk halk edebiyatı ürünlerinde bir ticarî merkez yahut "küffâr ili" olarak anılmıştır. Dede Korkut hikâyeleri, Battal Gazi destanları ve *Saltuknâme*'de İstanbul, hikâye kahramanlarının maceralı seyahatleri yahut Hz. Peygamber'in fetih müjdesi olan hadisi doğrultusundaki ülkeleri çerçevesinde ele alınmıştır. Akşemseddin'in *Menâkıb*'i ile *Tuhfetü'l-uşşâk* mesnevisinde de konu yine İstanbul'un halk edebiyatı geleneğini devam ettirir tarzdadır. Bu tür edebî mahsuller fetihten itibaren rolünü divan edebiyatına devretmiş ve İstanbul, divan edebiyatının hem merkezi hem de ilham kaynaklarının belli başlılarından birini oluşturmuş, böylece şehri konu alan on iki adet müstakil şehrengiz kaleme alınmıştır (Levend, s. 67). Bunların dışında bazı mesnevilerde şehrin değişik cephelerini, insan, toplum, hayat ve tabiat özelliklerini anlatan bölümlere yer verilmiştir. Klasik Türk edebiyatının asırlar boyunca bütün şiir birikimini ihtiva eden yüzlerce divan, mesnevi ve diğer eserlerinde, her zaman ismi anılmasa da İstanbul'a dair olduğu anlaşılan hayat sahneleriyle dolu beyitlerin sıkça yer alması, şehrin edebiyata yansımaları konusundaki tesbitlere sınır çizmeyi zorlaştırır. Pek çok şair, divan şiirinin çerçevesinden taşmadan yaşadığı devrin zevk ve eğlencelerini, gezinti yerlerini, sosyal yapısını, mimarisini, yangın, deprem gibi âfetlerini, mevsimlerini ve